

Dalibor BROZOVIĆ
Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, ZagrebO KOLEBANJIMA U SASTAVU VOKALSKOGA
I NEVOKALSKOGA RAZREDA

Fonemi svakoga jezika dijele se na dva razreda ili po slogotvornosti (samoglasnici i suglasnici) ili po artikulacijskim i(li) akustičkim kriterijima (vokali i nevocali), s time da se razred nevocala dijeli na dva podrazreda (sonanti i opstruenti/turbulenti). Te podjele variraju od jezika do jezika, jer se slični glasovi različito svrstavaju.

Sve foneme svakoga jezika dijelimo po tradiciji na dva razreda, to jest na samoglasnike i suglasnike. Kriterij je te podjele slogovnost (slogotvornost, silabičnost): samoglasnicima zovemo one foneme što mogu i sami predstavljati slog ili čak i riječ (u hrvatskome književnom jeziku primjerice veznici *i, a*, prijedlog *u*, uzvik *e!*), a suglasnicima zovemo foneme koji mogu tvoriti slog samo u društvu s kojim samoglasnikom (primjerice veznici *pa, te, ni*, prijedlozi *po, na, uz, od*, uzvici *nu!, he!, ej!*). Hrvatski nazivi *samoglasnici* i *suglasnici* odgovaraju dakle činjenicama o onome što predstavljaju. Uobičajeni pak latinski nazivi *konsonanti* za suglasnike i *vokali* za samoglasnike ne odražavaju pojave istoga reda — *konsonant* jest sinonim za suglasnik, a *vokal* nije za samoglasnik, jer pojava samoglasnikâ, kao i suglasnika/konsonanata, kao što je već navedeno, predstavlja rezultat podjele po slogovnosti/neslogovnosti, a pojam vokala pripada drugoj glasovnoj pojavnosti, u načelu neovisnoj od slogovnosti, to jest, pripada artikulacijskim i akustičkim svojstvima glasova. Zato na razini slogovnosti ostajemo pri nazivima suglasnik/konsonant, a za samoglasnike uzimamo u svojstvu latinskoga sinonima termin silabem, uobičajen za glasove koji jesu ili mogu biti nositeljima sloga. Tako se dobiva podjela hrvatskih fonema na razred slogotvornih (samoglasnika, silabema) i razred neslogotvornih (suglasnika, konsonanata):

- I. razred: /ā ō ē ijē ī ū ſ a o e i u ſ/
 II. razred: /p b f t d c s z ć ž č š š ž k g x
 v m n ņ l | r j/¹

¹ Znakovlje kao u knjizi *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*, Zagreb, HAZU, 1991, samo što je za oznaku fonema /j/ uzet znak za njegov rijeđak i netipičan alofon.

Podjela hrvatskoga glasovlja na razred slogotvornih i razred neslogotvornih fonema razmjerno se malo razlikuje od podjele također na dva razreda po kriterijima artikulacijskih i akustičkih svojstava — u nekim je jezicima između tih dviju podjela izrazitija razlika. Strogo govoreći, ni artikulacijski i akustički kriteriji ne daju uvijek posve iste rezultate, ali za hrvatske se foneme ta činjenica može zanemariti bar kada je riječ o fonemskom inventaru i ne o njegovu detaljnijem unutarnjem razvrstavanju.

Prvom razredu u toj drugoj podjeli pripadaju fonemi kojima neki ili svi alofoni imaju slobodan ("otvoren") kroz usnu (ili nosnu) šupljinu, jer razmještaj govornih organa ima samo ulogu rezonatora, a ne funkciju uže, šire ili potpune prepreke zračnoj struji. Foneme iz toga prvog razreda karakteriziraju periodični titraji što proizvode harmoničan zvuk, zajednički svim vokalima, a razlike među njima potječu od djelovanja određenih rezonatora. Foneme prvoga (I.a) razreda zovemo dakle vokalima, a njihovu pak zajedničku zvučnu supstanciju i akustički dojam koji izaziva, zovemo vokalnošću. Foneme što ne posjeduju tu osobinu (ili je prisutna samo rubno i u kvalitativno i kvantitativno zanemarljivoj mjeri), zovemo nevokalima, kakvi god inače bili. Nevokali pripadaju drugomu (II.a) razredu.

I.a razred: /ā ō ē ijē ī ū a o e i u j/
II.a razred: /p b f t d c s z ć ž č ž š ž k g x
v m n ņ l | r r̄ f̄/

Usporedimo li drugi razred u oba popisa, vidi se da su i u II. i u II.a razredu fonemi svrstani u dva reda. Možemo ih označiti kao II.1. i II.a1. red, II.2. i II.a2. red. Prvim su redom obuhvaćeni glasovi koji su posve sigurno uvijek suglasnici, dakle ne mogu biti nositelji sloga pa se često zovu pravim suglasnicima (II.1), i koji imaju neperiodične titraje što proizvode šum (kao "škripu" kod tjesnačnih ili "prasak" kod zatvornih), pa ih artikulacijski zovemo *opstruentima* zbog tjesnaca ili zatvora koji proizvode šum, a akustički *turbulentima* zbog vrtložnosti neperiodičkih titraja (II.a1). U drugome su redu fonemi koje zovemo sonantima, sonorantima, glasnicima, zvonkim suglasnicima. Naziv *glasnik* nije prikladan jer je višeznačan — upotrebljava se u lingvistici i u značenju »bilo koji glas (fonem)«, a osim toga, glasnost, koja bi se mogla vezati uz "glasnike", često je sinonim za vokalnost, koju son(or)anti ne posjeduju.² Taj se red u prvome popisu definira kao podrazred suglasnikâ koji mogu vršiti i samoglasničku službu, to jest, koji, mogu biti i slogotvorni (II.2), a u drugome se popisu definira kao podrazred glasova koji ne posjeduju, ili bar ne u relevantnoj mjeri, ni vokalnost ni šumnost (II.a2).

Iznesena definicija II.a2. podrazreda točna je iako ne posve dovoljna, ali II.2. nije ne samo dovoljno nego ni točno definiran tvrdnjom da glasovi u njegovu sastavu mogu

² Vokalnost je nešto kao produženi šva koji možemo izgovarati sve dok nam ne ponestane daha. Taj slušni sadržaj čujemo u svakome vokalu, pa i kad je neslogotvoran [u, i], ali nema ga kod sonanata ni kada su nositelji sloga (*vrt, ansamb, krag*).

biti i samoglasnicima (mogu, ali ne i moraju, pa najčešće i nisu). Naime, to vrijedi sàmo za dio glasova u hrvatskome II.2. redu — od naših fonema iz toga podrazreda slogotvornima mogu biti neki alofoni fonemâ /l n m/, a slogotvorni /ɾ/ samostalan je fonem pa i pripada I. razredu. Fonemi /ɫ ń/ jedva da imaju svoje slogotvorne alofone, a /v/ sigurno ga nema. U nekim drugim jezicima ima i drugih sonanata koji se u tom pogledu ponašaju kao hrvatski /v/. Što se pak tiče prirode fonema /j/, on je u specifičnom odnosu prema samoglasniku /i/.

Ponekad se podrazredi II.2. i rjeđe II.a2. pokušavaju definirati kao skupovi suglasničkih fonema koji ne podliježu asimilaciji, nego, budući da su zvonki, zadržavaju svoju zvučnost i uz bezvučne šumne suglasnike, i ispred i iza njih, a sami bezvučni uz njih ne postaju zvučnima. Ta tvrdnja vrijedi za hrvatske sonante, ali ne i za sonante u mnogim drugim jezicima. Prije svega, u bar polovici živih i(li) poznatih jezika (a nema razloga vjerovati da je u ostalima drugačije) nema fonološke opozicije po zvučnosti, a osim toga, u nekim jezicima, najčešće u jugoistočnoj Aziji, i sami sonanti (nazali, likvide) mogu biti bezvučnima (no većina takvih prelazi onda u šumne glasove, u kontinuantne s odgovarajućim mjestom tvorbe).

Očito je, dalje, da se izložene podjele razlikuju u sastavu I. razreda i II.2. podrazreda, to jest, neki fonemi u njima zamjenjuju svoja mjesta. To i opet vrijedi za hrvatski i za pojedine druge jezike, a ne za međujezične odnose, jer nije previše rijedak slučaj da u srodnim ili susjednim jezicima fonemi sa sličnim fizičkim tvorbenim i akustičkim osobinama pripadaju raznim podrazredima II. razreda. Drugim riječima, u objema je podjelama kritičan isti podrazred, II.2. i II.a2. To znači da slični fonemi mogu u jednim jezicima pripadati prvomu razredu, u drugima 1. ili 2. podrazredu II. razreda. Tako je u hrvatskome [ɫ], osnovni alofon fonema /j/, u prvoj podjeli suglasnik (II.2.), u drugoj vokal iako je neslogotvoran (I.a). Alofon [j], rijedak, pozicijski uvjetovan (jü-), ali i slobodan, u svakom je slučaju među sonantima (II.2. i II.a2.), no iako se taj alofon razmjerno vrlo rijetko ostvaruje, fonem /j/ kao cjelina ponaša se na sintagmatskom planu kao sonant (primjerice, samoglasnik se duži ako slijedi suglasnička skupina s fonemom /j/ na prvome mjestu). U nekim je pak jezicima glas sličan našem alofonu [j] zvučni šumni suglasnik, kontinuirani turbulent, ponekad čak zvučni parnjak palatalnomu [x] (ich-Laut).

U jednome kratkom prigodnom tekstu ne može se iscrpiti ovdje načeta problematika. Moguće je samo upozoriti na neke aspekte kojima se obično ne obraća dovoljna pažnja.

Kao što je već izloženo, glasovi su po svojoj prirodi ili vokali (posjeduju vokalnost), ili nevokali (koji je ne posjeduju), s time da nevokali mogu posjedovati (turbulentni) ili ne posjedovati šumnost (sonanti). Jedino je to bitno za te dvije odnosno tri skupine glasova prema drugoj podjeli. Nebitno je pak za tu podjelu jesu li pojedini glasovi slogotvorni ili ne, to jest, jesu li samoglasnici ili nisu. Ta je prva podjela zapravo samo dvojna — odvajati sonante od "pravih suglasnika" u toj podjeli ima smisla samo kao podsjećanje na činjenicu da neki sonanti mogu biti i samoglasnicima, najčešće kao pozicijski uvjetovani alofoni, rjeđe kao posebni fonemi kao naš /ɾ/.

To znači da sonant ostaje po svojoj prirodi sonantom dok god nema ni vokalnost ni šumnost u relevantnoj mjeri. Eventualna slogotvornost, kao što znamo, ne utječe na tu prirodu, ali stjecanje kritične mase šumnosti ili vokalnosti mijenja prirodu glasa i on prestaje biti sonantom. Pri tome ne treba biti promjene u mjestu tvorbe, obično je i nema, pa čak ni način tvorbe ne mora biti mnogo promijenjen. Primjer je naš sonant /v/. To je razmjerno rijedak glas, odgovarajući je fonem u romanskim i germanskim jezicima uglavnom šuman, zvučni parnjak fonemu /f/, a u većini slavenskih jezika sonantski alofon fonema /v/ dolazi obično ispred samoglasnika, no ispred suglasnika u jednima je [w] ili [ɰ], često s različitim fonološkim statusima, u drugima šumni zvučni spirant, koji ispred bezvučnih suglasnika postaje bezvučan, dakle [f]. Tako je u riječi *ovca* u hrvatskome sonant [v], u drugim slavenskim jezicima [w] ili [ɰ], u trećima [f].

Stvarnost je zapravo veoma složena. Zapadnoeuropski fonem /v/ zapravo je [f], no mi ga čujemo kao svoj sonant [v], koji pak Englezi, Francuzi, Talijani čuju kao svoj fonem /v/, za koji je već rečeno da ga predstavlja glas [f]. U nas se glas [f] pojavljuje samo u sandhiju (*šef_ga, grof_bi*), no za nas je [f] alofon fonema /f/, ne /v/,³ iako kada taj glas namjerno izgovorimo izolirano, doimat će se slušno bliži fonemu /v/ nego /f/. Nasuprot tomu, u inicijalnim slogovima *vu-*, *vo-* (*vuk, voda*) fonem /v/ zastupan je najčešće iako ne obvezatno alofonom [w], a on je inače akustički veoma sličan neslogotvornom vokalu [u], koji je u nas običan u europeizmima (pa i u samome tom terminu obično ga izgovaramo petosložno: *eu-ro-pe-i-zam*). No usprkos toj sličnosti, naš [ɰ] ostaje u okviru fonema /u/, a naš je [w] alofon fonema /v/.

To znači da postoji cijela skala sličnih, a po svojoj prirodi bitno različitih glasova:⁴

- u — slogotvorni vokal
- ɰ — neslogotvorni vokal
- w¹ — sonant (tamo gdje nema šuma)
- w² — zvučni kontinuirani turbulent, parnjak bezvučnomu glasu koji Amerikanci i dio Engleza označuju digramom *wh*
- v — naš sonant
- f — zvučni kontinuirani turbulent, parnjak glasu *f*

Ta nas skala upozorava na nekoliko elemenata u prirodi glasova:

— Sonanti su između vokala i turbulenata, bez kritične mase i vokalnosti i šumnosti, ali neki od njih mogu mijenjati svoju prirodu mijenjajući odnose i omjere između tih dviju osobina.

— Tako glasovi tipa *w* i *v* mogu biti i sonanti i turbulenti, tipa *j* također, ali ta je skupina sonanata još šira — faringalni zvučni spirant *ħ* (kakav je u češkom, slovačkom, ukrajinskome, u nekim slovenskim i bjeloruskim govorima) ima u gornjolужиč-kome svoj sonantni pandan.

³ U arapskom i mandarinskome nema fonema /v/ pa se tu i [v] čuje i transkribira kao *f*, ne kao *w*. To znači da je Arapima i Kinezima bitno što su [v] i [f] labiodentalni, a [w] bilabijalan, dok im je manje važno da su [w] i [v] zvučni, a [f] bezvučan.

⁴ U daljnjem tekstu uglavnom nije više potrebno provoditi grafičku razliku između fonema (//) i njihovih alofona ([]).

– U načelu bi prema svakomu nestridentnom zvučnom spirantu mogao biti i sonantni par, no pitanje je ostvaruju li se sve takve mogućnosti (već je spomenut spirantski zvučni turbulent *j*).

– Sonanti se dijele u četiri kategorije:

1) Sonanti kao *j*, *w*, *v*, koji su otvoreni i prema slogotvornim i neslogotvornim vokalima (*i*, *u*, *i̯*, *u̯*) i prema turbulentima (zvučnim nestridentnim spirantima).

2) Nosni sonanti, koji kao sonanti mogu biti i slogotvorni (neki lakše, neki teže), a turbulentni su nazali vrlo rijetki čak i u egzotičnim jezicima.

3) Likvidni (bočni i treptavi) sonanti također mogu biti slogotvorni. Tako u nekim starim i suvremenim bliskoistočnim i kavkaskim jezicima postoje zanimljivi i za naše predodžbe neobični odnosi *l* i *š*, u češkom, kašupskom i u nekim poljskim dijalektima sonant *r* alternira sa zvučnim vibrantnim spirantom *ř*, koji ima i svoju pozicijsku bezvučnu varijablu.⁵ Glas *ř* svakako je turbulent, a ne sonant, kako ga tretiraju neki lingvisti.

4) Sonanti koji kao gornjolужиčki *ʃ* ne mogu biti slogotvorni, kao ni naš *v*, koji je smješten pod 1) samo zbog svoje sličnosti s glasom *w*.

– U tom kontekstu i vokali se dijele u dvije kategorije:

1) Vokali koji mogu biti i neslogotvorni: *i*, *u*, *e*, *o*, kao i dijezirani *u*, *o* ili bemolizirani *i*, *e* (snižavanje osnovnoga tona kod akustskih vokala i povisivanje kod gravisnih daje gotovo iste rezultate).

2) Vokali koji su, bar u normalnim uvjetima, uvijek slogotvorni (*a*, *ɔ*, *ɛ*).

Treba stalno imati na umu da su sadržaji vokalnosti i šumnosti relativni (isključuje se samo istodobna puna šumnost i puna vokalnost u jednome glasu). Podjednaku pozornost treba posvećivati i činjenici da slični artikulacijski pokreti mogu imati i posve različite akustičke rezultate, i obratno, da veoma različiti artikulacijski pokreti mogu imati posve slične, gotovo identične akustičke rezultate (primjerice, bemolnost se može postići savršeno različitim načinima snižavanja osnovnoga tona).

⁵ Bezvučni je *ř* fonemom u giljačkome jeziku (nivh). I nejezični (neapikalni) *r* u nekim jezicima jest ili može biti spirantom, dakle turbulentom. To znači da vibrantnost može biti i artikulacijski i akustički relevantna ne samo za sonante nego i za turbulente – drugim riječima da u nekim jezicima treba vibrantnost odvajati od artikulacijske zatvornosti i akustičke prekidnosti.

ON VACILLATION OF THE STRUCTURE OF VOCALIC
AND NON-VOCALIC CLASSES

Summary

Phonemes of every language are divided into two classes either on the basis of syllabicity (*syllabems* and *consonants*) or according to acoustic criteria (*vowels* and *non-vowels*). The non-vowel class is further divided into two subclasses: *sonorants* and *obstruents/turbulents*. These classifications vary from language to language, since similar sounds are classified in different ways.